

Korsvirkeshus - från medeltid till 1880-tal

Material i denna typ av husvägg: trä, natursten, bränt tegel, kalkbruk, vidjor av pil, lera, sand, vatten, halm, smidda spikar.

Material i fönster: trä, linoljekitt (bestående av linolja och krita), lindrev mellan karm och vägg och glas.

Använda verktyg: Bila, navare, såg, murslev, lerslätta, kalkkvast och penslar.

Korsvirkesstommen kan liknas vid ett fackverk där de stående och liggande bjälkarna binder varandra. I hörnen finns ofta snedsträvor som bidrar till stabiliteten. Delarna i korsvirkets stomme är fotträ (de nederst liggande bjälkarna, även kallad syll), stående stolpar, löshult som förbinder de stående stolparna samt det liggande timret som avslutar väggen uppåt. Allt trä är ek, utom stickbjälkarna i furu. Alla delar är bilade, huggna med yxa. Stolparna är fästa med tapp i ett urtag i fotträ och lejd. I den yttre stolpens övre del syns tappen som går upp i urtaget i lejden. Även löshulten är intappad i stolparna. I den yttre stolpen syns urtag för löshult. I den övre delen av samma stolpe syns ett vertikalt bilat urtag avsett att spänna kline eller lersten i. Upptill går stickbjälkarna genom stolparna och är fästa med en dubb som ofta är placerad utanför stolpen. Stickbjälkarnas huvud är profilerade. Ektimran i utställningens vägg kommer från ett gårdshus som revs 2010 inför bygget av Domkyrkoforum strax söder om Domkyrkan.

Facken som stommen bildar kan fyllas på olika sätt. I utställningen är det översta facket en "sprödavägg" med vertikala stakar med inflätade hasselkäppar. Underlaget är klinat med fet lera, det är lera och vatten som blandats med hackad halm och lite sand. Det nedre facket under löshulten är fyllt med lersten. Mer information om lersten finns i texten om *Lerstenshus* nedan.

Väggen är både murad och putsad slät med lera. För detta ändamål är leran blandad med finhackad halm och lite mera sand än den feta leran i det övre facket. För att få en slät, nästan blank yta, har en lerslätta använts. Lerputsen avfärgades med kalkfärg för att skydda ytan mot regn. Murar av lersten kan förstöras av infallande regn som kan lösa upp materialet.

Tak på korsvirkeshus var vanligtvis täckta med halm vilket man kan se på Västra Vrams prästgård och Hylla smedja här på Kulturen. Ibland har halmtaket senare ersatts med sticketak av träspån som på Bosebo kyrka. Takspånen var vanligtvis av furu men i enstaka fall av ek. Andra vanliga takmaterial som har ersatt halmtaken är tjärpapp, tegel eller eternit.

På väggarnas insida användes lerputs för att ge ett jämt underlag. När väggen torkat kunde den avfärgas med kalkfärg eller målas med limfärg. Det var dock först under 1800-talet som målade ytor blev vanligt i mindre välbärgade hushåll.

Korsvirkeshus på Kulturen:

Locus Virtutum med rödfärgat korsvirke där stolparna står direkt på grundstenar utan fotträ, vilket var vanligt från 1700-talet på sydslätten. Lindforska huset och Locus Peccatorum och även Arbetarbostaden där korsvirkesstomme är helt putsad med kalkbruk. I stads kvarteren finns Borgarhuset, Berlingska huset samt Helsingborg-Halmstadhuset med tjärat korsvirke och fyllningar av mönstermurat bränt tegel.

När sågverken blev vanligare under 1800-talets andra hälft började man allt oftare skydda väggarna utvändigt med panel. På Kulturen kan man se locklistpanel på Hylla smedja.

Samtida med korsvirke byggdes skiftesverkshus i de mer skogsrika trakterna i södra Sverige och Skåne. Tekniken bygger på att bålar (plankor) fällts in i notar (skårar) i stolparna. Här på Kulturen är både Blekingegården och Onsjöstugan uppförda i skiftesverk.

Skiftesverk och kline kunde också kombineras i samma byggnad, men någon sådan kan vi tyvärr inte visa på här på Kulturen. Ett exempel är Blåherremölla, en gammal kvarn i Maglehem. Korsvirke kunde också fyllas med stenflis, vilket är vanligt i trakterna av Komstad.

Miljöaspekter

Historiskt har virke ofta återanvänts och i möjligaste mån bör man göra det samma i dag. Virke som tjänat ut kan gå till kompost eller värmeeldning. Traditionellt har korsvirket fällts och bilats för hand men numera används ofta en eldriven ramsåg för virket.

Korsvirkesstommen är relativt tunn och magasinerar inte värme särskilt bra. Viktigt för komforten är att hindra drag genom att se över och laga sprickor mellan timra och fyllning och kring fönster. Kring fönster och dörrar drevas och tätas lämpligen med lindrev. Lindrev består av 100 % linfiber vilket gör den miljövänlig och energiåtgången i tillverkningsprocessen är låg. Linfiber andas och transporterar fukt på ett naturligt sätt vilket gör att plastfolie varken ska eller behöver användas. Man kan också överväga isolering av vindsbjälklag med isoleringsmaterial som tillåter fuktvandring det vill säga lin eller cellulosa baserat isoleringsmaterial.

För miljöaspekter på lersten och kline se text om **Lerstenshus, 1800-tal**.

Vanliga problem

Murar av lersten kan förstöras av infallande regn som kan lösa upp materialet. För att undvika detta putsas väggarna med lerputs och kalkas ibland. Materialens hygroskopiska egenskaper gör att eventuell fukt kan transporteras bort. Att i stället täcka väggens fyllningar med cement leder till problem. Cementlagret släpper inte igenom vattenånga och stänger inne väggens inre fuktighet. Att klä in en lerstenvägg med isolering eller måla med tät färg medför också risk för att fukt stängs inne. Korsvirke ska endast avfärgas med trätjära och fyllningarna med kalkfärg eller slamfärg så att fukt inte stängs inne.

Golven är ofta brädgolv på bjälkar lagda i sand. När sanden satt sig och sjunkit kan det uppstå golvdrag. Fuktproblem kan uppstå om golvet lagts med täta mattor av plast eller linoleum, eller om brädgolvet målats med tät färg och stigande markfukt på så sätt stängs inne. Insektsangrepp eller i värsta fall mögel och svampangrepp kan bli resultatet. Denna typ av problem måste analyseras noga och hänsyn tas till konstruktion, dränering, ytskikt, ventilation och uppvärmningsteknik.

Trädgård

I stora delar av Sverige har allmogeträdgårdar inte någon längre tradition, men Skåne är något av ett undantag. I "Skånska resan" från 1749 vittnar Linné om att bönderna vid denna tid redan hade både nytto- och prydnadsträdgårdar. Förebilderna fanns bland de högre ståndens parker och prästerskapets trädgårdar och därför har ofta det vi i dag betraktar som allmogeträdgårdar kvardröjande drag från renässansen och barocken.

Vid bondgårdar lades trädgården vid bostadshusets södervägg. Blommor blandades med kryddor och medicinalväxter. Runt trädgårdar på slätten eller nära kusten planterades träd och buskar för att ge lä och markera gränser. Vid torpen odlades blommor antingen endast i en rabatt intill boningshusets framsida eller som smala rabatter på ömse sidor om en rak entrégång.

Om det finns ett vårdträd på gårdsplanen, framför boningshuset, eller på ömse sidor om grinden, var rädd om dem! De tillhör gårdens historia och planterades ofta för att påminna om födelser, dop, bröllop eller andra viktiga händelser.

Kakelugnar

Kakelugnar förekommer i Norden sedan medeltiden och eldstadstypen kommer ursprungligen från Tyskland. Denna typ av kakelugnar var inuti konstruerade med bara en rökgång och vid eldning förbrukade den mycket ved och var inte särskilt värmeeffektiv. Under 1700-talet uppstod vedbrist i Sverige. Järnverken använde stora mängder träbränsle till framställningen av stångjärn som då var Sveriges största exportvara. De öppna spisar som vid denna tid var den absolut vanligaste

värmekällan var ineffektiva då närmare 90 procent av värmen släpptes ut genom skorstenen.

1767 beslutade Rikets Råd om ett uppdrag för att ta fram en mer energisnål eldstadstyp. Fabian Wrede och Carl Johan Cronstedt ansvarade för uppgiften. Deras konstruktion presenterades i skriften *Beskrifning på Ny Inrättning af Kakelugnar Til Weds Besparing. Jämte Bifogade Kopparstycken. Utgifwen af Praesidenten Grefwe C.J. Cronstedt.*

Den nya konstruktionen innebar att rökgångarna i kakelugnen murades som en labyrinth av vertikala gångar som gaserna leds genom innan de släpps ut i skorstenen. På så sätt magasineras värmen i teglet, kaklet och bruket, och man får en jämn uppvärmning under lång tid. I Sverige blev kakelugnar den viktigaste värmekällan i bostaden under 1800-talet och 1900-talets början. Kakelugnsmakare tillverkade kaklen lokalt och murade upp stomme och rökgångar med tegel och bruk av lera och sand. Från mitten av 1800-talet följde en rik flora av kakelugnar med olika utformning till följd av den industriella tillverkningen men först kring sekelskiftet 1900 kom kakelugnen in i arbetarhemmen. Innan dess var rörspisen vanligare i enklare utrymmen och hem. Rörspisen bygger på samma teknik med kanalsystem som kakelugnen, men har en enklare utformning och saknar de glaserade kakelplattorna.

En traditionell svensk kakelugn består av fem kanaler med en längd om cirka tio meter. Först stiger rökgaserna upp i mittenkanalen, vidare ner genom de två främre sidokanalerna, vänder uppåt genom de båda bakre sidokanalerna, och passerar spjället i kakelugnens bakre övre del och fortsätter till skorstenen.